

MIROSLAV GLAVIČIĆ

KULT LIBERA U ANTIČKOJ SENIJI

Miroslav Glavičić
Filozofski fakultet u Zadru
HR 23000 Zadar

UDK: 904:292>(497.5 Senj)"652'
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2002-10-19

Štovanje Libera, rimskog boga koji je najpoznatiji kao zaštitnik vina i vinarstva, a bio je u potpunosti izjednačen s grčkim Dionizom (Bakhom), bilo je rašireno diljem antičkoga svijeta. Autor u članku opisuje i analizira materijalne tragove štovanja kulta Libera u Seniji. Iz teksta natpisa koji u spomen na svoju majku Gaviju Maksimu postavlja sin Lucije Gavije Optat, doznajemo o uređenju Liberova svetišta, a ulomak posvetnog natpisa svjedoči o njegovu proširenju. Među spomenike koji se mogu povezati sa štovanjem Libera autor ubraja i nalaz mramorne kompozicije u kojoj je središnje mjesto zauzimao prikaz mladića s naramkom ispunjenim raznim voćem. Liberov hram nalazio se na sjeveroistočnoj periferiji antičkoga grada, na prostoru današnjega Čopićeva naselja, gdje su godine 1997. slučajno otkriveni njegovi zidovi. Hram u kojem su se obavljali mistični obredi Liberovih vjernika, obnavlja se tijekom 2. st., a na temelju arheoloških nalaza te u kontekstu razvoja društveno-povijesnih zbivanja u Seniji, autor zaključuje da je funkcija hrama prestala koncem 4. ili tijekom 5. st., kada su u njemu izvršeni pokopi kasnoantičkih stanovnika Senije. Tada su tradicije toga kulturnog prostora nestale pa je logična pretpostavka da je hram nasilno porušen u obračunu kršćana s poganskim religijama. Tijekom urbanističkog razvoja antičke Senije na sjeveroistočnoj periferiji grada formirani su vrtovi i terase na kojima su postojali uvjeti za podizanje vinograda i uzgoj vinove loze. U 14. st. više dokumenata svjedoči o postojanju vinograda senjskih građana na gradskoj periferiji i o proizvodnji senjskog vina, čija je prodaja odredbama *Senjskog statuta* iz godine 1388. favorizirana u odnosu na ono uvozno. Prema mišljenju autora bavljenje vinogradarstvom i vinarstvom srednjovjekovnih građana grada Senja počiva na tradicijama nastalim u antičko doba. U tom je kontekstu vrlo zanimljiv i renesansni prikaz maloga Dioniza uokvirenog bujnom vinovom lozom na kamenom reljefu koji je bio zaštitni znak (grb) pojedinca ili udruge vinogradara, proizvođača i trgovaca vinom u srednjovjekovnom Senju.

Spomen boga Libera izravna je asocijacija na rimsko božanstvo koje je zaštitnik vina i vinarstva, međutim, kao jedno od najranijih staroitalskih

božanstva, on je u svom izvornom značenju bog plodnosti i vegetacije. Najčešće štovan pod imenom *Liber Pater* (Otac Liber),¹ taj se italski bog vegetacije vrlo rano počeo poistovjećivati s helenskim Dionizom-Bakhom (*Dionysus, Bacchus*).² Asimilacija kulta italskoga Libera s kultom helenskoga Dioniza započela je već godine 496. prije Krista, kada je zbog velike gladi, a po savjetu Sibilskih knjiga, u Rimu bio uveden kult božanske grčke trijade Demetre, Dioniza i Kore. Godine 493. sagrađen im je hram na Aventinu, međutim, posveta je izvršena u latinskoj formi preimenovanom trojstvu: Cereri, Liberu i Liberi, rimskim božanstvima i zaštitnicima agrikulture.³ Ipak je s vremenom zbog sličnosti u kultu i pod utjecajem grčkih ideja Liber postao pandan Dionizu. Italski je Liber, kao i helenski Dioniz, štovan kao bog koji obnavlja život u prirodi i osobito kao bog vinove loze i njezina opojna napitka – vina. Držali su da Dioniz kao donositelj vina oslobađa briga ljudsku dušu i k tomu još u njoj budi umjetnički zanos. U rimskoj umjetnosti preuzima se Dionizova ikonografija, kipovi i freske s prizorima iz njegova mita krase rimske kuće i ljetnikovce, a posebno popularni postaju razuzdani mistični obredi dionizijskih sljednika (bakhanalije).⁴

¹ RE, 1926, 68-76; N. TURCHI, 1939, 82, 86; A. BRUHL, 1953, *passim*; E. SIMON, 1990, 126-134. Prema antičkom kalendaru svetkovina u slavu Libera (*Liberalia*) slavila se 17. u mjesecu ožujku i poklapala se s početkom sjetve. Toga su dana starije žene ovjenčane bršljanom nudile prolaznicima pogače od meda, kidajući pritom dio koji su za kupca žrtvovali bogu. Prema Varonu, u jednom od proljetnih mjeseci kada klija sjemenje (*pro eventibus seminum*), u Lanuviju je u čast Libera organizirana agrarna svetkovina koja je kulminirala procesijom u kojoj je nošen falus, simbol plodnosti i obnavljanja prirode. Te dvije svetkovine ocrtavaju domaću (italsku) fizionomiju Libera prije njegova poistovjećivanja s Dionizom.

² RE, 1903, 1010-1046; G. GIANNELLI, 1931, 944-946; G. Q. GIGLIOLI, 1931, 946-948; M. DETIENNE, 1987, 358-361; S. RISTIĆ, 1984, 109-111; B. GABRIČEVIĆ, 1987, 127-150.

³ Cerera daje ljudima žito i uopće sve poljske plodove. Liber, koji dozrijeva plodove ljudima za hranu, odnosno dariva im voće i napose vino, s Liberom čini božanski par. Liber i Libera slavili su se 19. u mjesecu travnju, kada je bila svetkovina u čast Cerere (*Cerialia*).

⁴ Dionizov kult bio je jedan od najraširenijih kod Grka, koji su ga posvuda slavili. U Atici i Ateni održavalo se nekoliko svetkovina. Koncem studenoga ili na početku prosinca slavile su se male ili seoske Dionizije. To je bila svečanost berbe. U siječnju su se u Ateni, u hramu zvanom *Lenaen*, gdje je po predaji stajala prva preša, slavile Leneje – svečanost gnječidbe. Sljedile su antesterije, koje su se slavile od 11. do 13. veljače, a simbolizirale su Dionizov povratak iz podzemlja, odnosno buđenje prirode iz zimskoga sna. Tada se prvi put kušalo novo vino, bilo je upriličeno natjecanje u ispijanju vina, a zadnjega dana odavala se počast dušama pokojnika. Glavna svetkovina bile su velike ili gradske Dionizije koje su se održavale u ožujku i trajale šest dana. Središnji događaj ove svetkovine bio je svečani ophod ulicama Atene u kojem je nošen drveni Dionizov kip iz hrama Lenejona. U ophodu u kojem je sudjelovalo mnoštvo Atenjana i stranaca, nošen je i falus, simbol plodnosti i regeneracije prirode. Tijekom veselja najpoznatiji pjesnici sastavljali su i recitali posebne himne (ditirambi), a glumci su izvodili nove tragedije i komedije. U Trakiji, odakle je Dioniz u pratnji razuzdanih bakhantica, menada, satira i Silena

Kult i štovanje boga Libera, poistovjećenog s Dionizom, bili su vrlo omiljeni diljem antičkoga svijeta, tamo gdje se sadila vinova loza ili konzumiralo vino. Vinorodni jadranski otoci i priobalje, odnosno obalni prostor rimske provincije Dalmacije, nisu bili iznimka. Kult Libera na našem prostoru dokumentiraju pronađeni posvetni natpisi, žrtvenici, reljefi i kipovi postavljeni u manjim svetištima u sklopu gospodarsko-ladanjskih imanja ili u izgrađenim hramovima u urbanim središtima, tj. u Alboni (Labin), Jaderu (Zadar), Saloni (Solin), na otocima Braču (Škrip), Hvaru, Korčuli (Žrnovo) i Mljetu (Polače), a osobito je bio popularan u Naroni (Vid kod Metkovića).⁵ Među njima je i rimskodobna Senija, gdje izravan dokaz o organiziranom štovanju Libera pruža natpis o obnovi njegova svetišta.⁶

Naime, godine 1913. u sekundarnoj uporabi, iskorištena kao nadgrobna ploča kasnoantičkoga groba nekropole u Čopićevo naselju, pronađena je ploča od žućkastog vapnenca s posvetom Liberu (dim.: 92 x 41 x 18 cm) (Sl. 1). Natpis uklesan u osam redaka uokviruje *tabula ansata*, a u rekonstrukciji glasi:

*Lib(ero) Pat(ri). / L(ucius) Gavius Optatus, sac(erdos) / Liburnor(um),
immemor(iam) Gaviae / L(ucii) f(iliae) Maximae matris, templum / 5 a parte
dextra aedic(ulae) libero / aditu maiori altano cum valvis / et accubitu et
sedibus vetustate / corruptum a salo restituit.*

došao u Grčku, štovao se tajnim obredom u kojem su žene, koje su nakon divljanja u šumi pale u ekstazu, jele sirovo meso žrtvovanih životinja (jarca), misleći da tako primaju krv i tijelo svoga boga s kojim se sjedinjuju. Ipak, po razuzdanosti i raskalašenosti najpoznatije i najraširenije svetkovine u Dionizovu čast bile su bakhanalije. Za vrijeme tih noćnih mističnih obreda bakhantice ili menade tri su dana i tri noći u ekstatičnom zanosu izvodile orgijastičke plesove pred maskiranim likom Dioniza. Muškarci, odjeveni u satire, osvjetljavali su bakljama orgije. S kultom Dioniza bakhanalije su prodrle u Rim i tamo bile vrlo dobro primljene. Budući da je to bila misterija, koja se održavala u tajnosti i u kojoj su sudjelovali samo Dionizovi štovatelji, rimski je Senat godine 186. prije Krista zabranio bakhanalije (*Senatus consulto de Bacchanalibus*) pod prijetnjom smrtno kazne za onoga tko bi to prekršio. To je bilo doba dok se u Rimu pazilo na moral i držalo do republikanskih vrijednosti, ali to nije značilo i potpunu zabranu Dionizova kulta, a bakhanalije su se unatoč najstrožoj zabrani i dalje održavale. Postoje podatci da su se već u rano carsko doba u kućama bogataša održavale raskalašene gozbe, a Tacit opisuje da je Mesalina, žena cara Klaudija, izvela predstavu u kojoj je uprizorena dionizijačka scena berbe grožđa, a ona je glumila menadu. U općoj dekadenciji koja je postupno zahvaćala Rimsko Carstvo, organiziranje takvih gozbi hvatalo je sve više maha i širio se krug Dionizovih (Liberovih) štovatelja.

⁵ O štovanju Libera na istočnoj obali Jadrana i u rimskoj provinciji Dalmaciji: R. MARIĆ, 1933, 58; A. BRUHL, 1953, 220-223; M. ZANINOVIĆ, 1984a, 245-252.

⁶ B. GABRIČEVIĆ, 1956, 53; *ILug* 247.

Iz natpisa doznajemo da je Lucije Gavije Optat, u znak štovanja prema svojoj majci Gaviji Maksimi, obnovio hram (svetište) Libera koji se nalazi desno od edikule. Navod je pomalo čudan – bilo bi logičnije kazati da se edikula kao manja građevina nalazi uz hram, a ne obrnuto – pa B. Gabričević pretpostavlja da je natpis bio istaknut na edikuli kao vidljivijem mjestu.⁷ Zbog starosti tom prigodom uređen je ulaz u svetište, i to tako da bude slobodan (*libero aditu*), zatim oltar (*altario*),⁸ vrata (*valvis*) i naposljetku namještaj (*accubitu et sedibus*) koji je bio namijenjen mističnim obredima Liberovih štovatelja.⁹

Sl. 1. Posvetni natpis s navodom o obnovi Liberova svetišta (Arheološki muzej Zagreb)

⁷ B. GABRIČEVIĆ, 1956, 53.

⁸ Uklesano *altano* (*altanum*) B. Gabričević je razriješio kao klesarsku pogriješku nastalu krivim čitanjem predloška i zamjenom *N* umjesto *RI* te bi točno čitanje glasilo *altario* (ablativ imenice *altarium*, -ii, n.). B. GABRIČEVIĆ, 1956, 54.

⁹ B. GABRIČEVIĆ, 1956, 54.

Dedikant je *L. Gavius Optatus*, koji je bio *sacerdos Liburnorum*, tj. bio je svećenik koji se brinuo za štovanje carskoga kulta u Liburniji. Istu je službu (*sacerdos Liburnorum*) obnašao i vitez *M. Trebius Proculus*, duovir i edil Arbe, koji se nastanio u Jaderu (*CIL* III, 2931), i u Skardoni, gdje je bilo središte kulta, dekurion i duovir *T. Turranius Sedatus* (*sacerdos ad aram Aug. Liburnorum*) (*CIL* III, 2810). Budući da se za spomenutu dvojicu uglednika, koji su obnašali prestižnu svećeničku službu promicanja carskoga kulta na etničkom prostoru Liburna, pouzdano može dokazati autohtono podrijetlo, moguće je pretpostaviti da je i *L. Gavius Optatus* bio rimski građanin liburnskog podrijetla.¹⁰ Optat se u Seniji isticao svojim dostojanstvom, a ono je bilo popraćeno i primjerenom financijskom moći koja mu je omogućila da obavi popravak trošnoga svetišta. Munificijenciju je učinio u čast svoje majke, koja je mogla biti istaknuta u vršenju mističnih obreda ili imati neke druge zasluge u promicanju Liberova kulta. Moguće je, također, da je to Optat učinio u uvjerenju da će možda tako vratiti u život svoju majku, jer sigurno mu je bila poznata priča iz mita o Dionizu koji je iz Hada izbavio svoju majku Semelu. Poznato je da su dionizijački motivi uobičajeni prikazi na nadgrobnim spomenicima i da su imali eshatološko značenje.

Podatak da u Seniji postoji Liberov hram predmnijeva da tu postoji organizirana skupina štovatelja koji se u njemu okupljaju. To je, dakako, bilo jasno svima koji su se u svojim znanstvenim raspravama doticali štovanja Liberova kulta u Seniji, ali pritom nitko nije ubicirao hram u blizinu mjesta nalaza natpisa, tj. u Čopićevo naselje, jednostavno zato što za takvu pomisao nije bilo dovoljno elemenata.¹¹ Ploča s natpisom, sekundarno iskorištena pri gradnji kasnoantičke grobnice, jest indicija, ali mogla je biti donesena i iz grada. Niti Vladimir Čopić, slavni senjski intelektualac, pravnik, publicist i revolucionar, čiji je otac Jovo, kopajući 1913. temelje obiteljske kuće, naišao na grobnicu, u pismu koje je 31. srpnja iste godine prispjelo u Arheološki muzej u Zagrebu, ne može reći ništa određenije o lokaciji na natpisu spomenutog Liberova hrama (*Prilog II.*). Za postojanje hrama u Čopićevo

¹⁰ *L. Gavius Optatus* prema svom imenovanju bio bi slobodno rođeni rimski građanin italskog podrijetla. Isto možemo kazati i za njegovu majku. Ipak, neobično je da sin i majka imaju isti gentilicij i da još i sinovljevi prenamen *Lucius* odgovara premenenu djeda po majci. To bi moglo značiti da Optatov otac nije bio slobodno rođeni rimski građanin, čak niti oslobođenik, tj. bio je rob. Zbog toga Optat nasljeđuje prenamen i gentilno ime po majčinoj liniji.

¹¹ Tako je npr. B. Gabričević, pozivajući se na mišljenje I. Degmedžić, povezao kult Libera s kultom Kibe i zaključio da se Liberovo svetište u Seniji nalazilo u neposrednoj blizini utvrđenog metroona, tj. kod današnje senjske katedrale (I. DEGMEDŽIĆ, 1952, 256; B. GABRIČEVIĆ, 1956, 56).

naselju doznali smo tek 1997.,¹² kada se pri iskopu septičke jame ispred kuće Vlatke Tomljanović (kat. čest. 286/1) naišlo na ostatke zidova rimskodobnog objekta koji, s obzirom na to da je udaljen svega dvadesetak metara sjeveroistočno od mjesta nalaza spomenutog natpisa, moramo povezati sa štovanjem Libera.

Iskopana jama malih je dimenzija (veličina 3 x 3 x 2 m), međutim, svojim je rubom točno pogodila na dio monumentalnog zida izrađenog od fino obrađenog i vodoravno uslojenog kvadratnog kamenja. Debljina zida iznosi oko 45 cm (1,5 rimsku stopu), sačuvan je u visini od oko 1,40 m i dužini iskopa od 3 m, odnosno zid se nastavlja smjerom svoga pružanja i prema sjeverozapadu i prema jugoistoku. Slučajno se dogodilo, jer tijekom iskopa nije postojao arheološki nadzor, da je uz temelj spomenutog zida na dubini od 1,70 m od današnje razine pronađen izgrađeni kameni postament veličine 1,80 x 1,80 x 0,40 m. Jasno je da je ta kvadratna baza imala kulturnu namjenu – mogla je služiti kao oltar ili možda kao osnova za postavljanje skulpture. Dakle, nema dvojbe da su pronađeni monumentalni zid i kvadratni postament dijelovi nekoga sakralnog objekta,¹³ odnosno kada to povežemo s poznatim natpisom, moramo zaključiti da se na tom mjestu nalazio hram u kojemu je štovan Liber.¹⁴

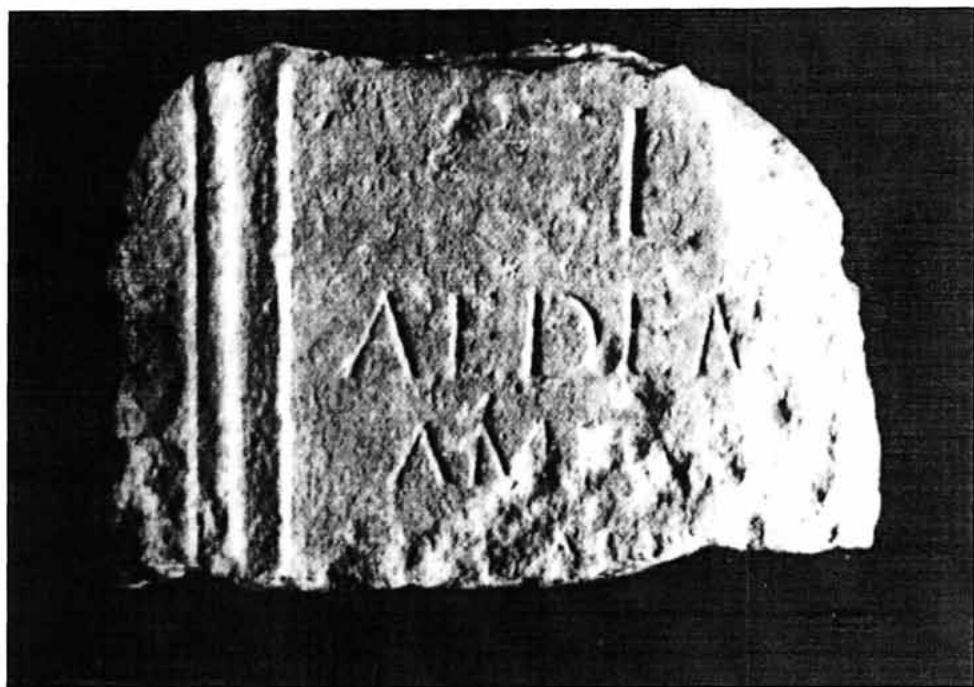
Hram je bio smješten na sjeveroistočnoj periferiji antičkoga grada u prirodnom ambijentu koji je bio prikladan da se u njemu izgradi svetište posvećeno božanstvu koje simbolizira regeneraciju prirode. To je bio pravi gaj, barem do unatrag 10-15 godina, kada je i tu započela intenzivna stambena izgradnja. Idiličnu atmosferu ovoga prostora, pogotovo tijekom proljetnih mjeseci kada bi trava ozelenjela, mendule, jorgovan i poljsko cvijeće procvjetali, a ugođaj upotpunjavao cvrkut ptica, teško je dočarati onomu koji je nije osjetio i doživio. Okolni i čak širi prostor Varoša i drugih izvangradskih predjela bio je hortikulturno uređen, odnosno o terasasto uređenim vrtovima, koji su nastali već u rimsko doba, svjedoče još danas vidljive gromače i suhozidi, a dobro se opažaju i na grafikama srednjovjekovnoga Senja. Na tom su se mjestu, malo podalje od grada i zaklonjeni od pogleda znatiželjnika,

¹² A. GLAVIČIĆ, 1997, 17-30.

¹³ Pri pripremi terena za gradnju kuće Milivoja Čopića, tj. na prostoru između mjesta nalaza natpisa i otkrivenih dijelova hrama, pronađeni su kasnoantički grobovi koji su ležali na podu izrađenom od malih keramičkih opeka okomito posloženih u žbuku u obliku riblje kosti (*opus spicatum*), što je indicija i za postojanje vodospreme. Usp. A. GLAVIČIĆ, 1997, 21.

¹⁴ Na natpisu su spomenuti hram (*templum*) i manje svetište (*aedicula*) i zato je moguće pomišljati da je tu štovano još neko božanstvo koje je svojim božanskim bićem povezano s prirodom. Možda se tu štovalo i Cerera, jer česti su slučajevi njezina zajedničkog štovanja s bogom Liberom i moguće božicom Liberom, a u obzir bi mogao doći i Silvan.

okupljali Liberovi štovatelji i u hramu i okolici izvodili svoje obrede. U tim je misterijama kao menada ili bakhantica, moguće i u nekom višem svojstvu, vjerojatno sudjelovala Gavija Maksima. U spomen na nju svetište je obnovio sin *L. Gavius Optatus*, koji je prigodnim posvetnim natpisom ostavio svjedočanstvo o svom dobročinstvu, a nama dokaz o postojanju Liberova hrama.

Sl. 2. Ulomak natpisa s posvetom i podatkom o proširenju Liberova hrama
(Gradski muzej Senj – tvrđava Nehaj)

S prostora antičke Senije postoji i ulomak natpisa na kojemu se spominje hram i to, najvjerojatnije, Liberov. Sačuvan je gornji lijevi dio ploče od bijeloga vapnenca na kojemu su djelomice sačuvana slova prva tri retka natpisa, koje možemo rekonstruirati: *L[ib(ero) Pat(ri) ...] / aedem [...] / ampl[iavit ...]* (Sl. 2).¹⁵ Prema takvoj rekonstrukciji možemo samo zaključiti da

¹⁵ M. GLAVIČIĆ, 1996, 29-31. Natpis prvi donosi E. LJUBOVIĆ, 1996, 161-162: *L(iber) / AEDEM / AM(ple)*.

se radi o proširenju Liberova hrama, a podatci o onome tko je to učinio i zbog čega, ostaju nam nepoznati. Ništa ne znamo niti o smještaju na tom natpisu spomenutoga Liberova svetišta (*aedem*).¹⁶ Moguće je da je to onaj Liberov hram koji smo ubicirali na prostoru Čopićeva naselja, ali ne mora značiti da je to svetište bilo i jedino u kojemu se u Seniji štovalo vrlo popularnog Libera.

Među spomenike koje valja povezati sa štovanjem Libera u Seniji, treba ubrojiti i nalaz dijelova mramorne kompozicije pronađene tijekom arheoloških istraživanja antičkoga kupališnog kompleksa godine 1972. na prostoru Štele.¹⁷ Tada je u vodospremi zatrpanoj šutom na 2 m dubine pronađeno pet manjih ili većih dijelova – ulomaka mramorne kompozicije u kojoj središnje mjesto zauzima prikaz golog mladića (Sl. 3). Tijekom zaštitnih arheoloških istraživanja na prostoru Štele godine 1995., u nadi da će se pronaći nedostajući dijelovi kompozicije, istražen je preostali dio ispune vodospreme, međutim, pronađeni su samo stopalo i potkoljenica lijeve noge ranije pronađenoga kipa mladića.¹⁸ Mladić, skladnih proporcija tijela, na lijevom ramenu ima zakopčan nebris, čiji drugi kraj drži namotan u desnoj ruci (savijena u laktu). Naramak je ispunjen raznim voćem, s tim da se posebno ističe grožđe. Za vrijeme iskopavanja odlomljen je od kipa dio gornje lijeve strane leđa i nadlaktica lijeve ruke. Položaj ramena i nadlaktice sugerira da je ruka bila spuštena niz tijelo ili lagano savijena u laktu. U visini lijevog ramena vidljiv je lagano polukružno prema tijelu zakrivljen vrh štapa (*pedum*). Lijeva noga lagano je podignuta i malo ispred desne, na kojoj se u sredini lista s unutrašnje strane opaža ostatak vodoravnog spoja koji je isklesan iz statičkih razloga i međusobnog povezivanja nogu mladića. Na vrhu tijela izdubljena je rupa (14 x 13 x 12 cm) u koju se usađuje vrat s glavom, koji nedostaju kao i podlaktica i šaka lijeve ruke. Sačuvana visina kipa iznosi oko 110 cm, a visina postolja na kojem je kip 8 cm.

Drugi dio kompozicije predstavlja stup sastavljen od dva ulomka čiji lomovi naliježu jedan na drugi (Sl. 3). Stup obavlja grana vinove loze, a u podnožju je prikazana zvijer iz porodice mačaka (pantera) u ležećem položaju s uspravnim glavom i poluotvorenih čeljusti u kojima su vidljivi prednji zubi. I ovdje se primjećuje postolje visine 8 cm. Sačuvana visina stupa od postolja do vrha iznosi 84 cm. Na samom vrhu prikaz je podlaktice vjerojatno lijeve ruke (šaka nedostaje) i malo niže vrč u položaju lijevanja. Prema načinu obrade

¹⁶ Natpis je danas pohranjen u tvrđavi Nehaj, gdje je pri inventarizaciji kamenih spomenika iz porušene crkve sv. Franje i uočen, međutim, ne znamo odakle je ovamo donesen.

¹⁷ A. GLAVIČIĆ, 1973, 462-463.

¹⁸ M. GLAVIČIĆ, 1995b, 34-35.

(osobito postolja i tijela pantere) jasno je da se radi o prikazu koji je flankirao kompoziciju s gledateljeve desne strane. Malo ispod vrča, s unutrašnje strane, ostatak je vodoravnog spoja koji je ovaj stup povezivao s nekim drugim prikazom, ali ne s opisanim mladićem.

Pronađen je i jedan mali ulomak postolja na kojemu su sačuvane samo prednja desna noga i šapa lijeve noge pantere. Prema načinu obrade postolja i analogiji s drugom stranom očito je da je to najdonji dio simetričnog ili sličnog prikaza koji je flankirao kompoziciju s gledateljeve lijeve strane. Sačuvane dimenzije postolja iznose 14,5 x 16 x 8 cm.

U ispuni vodospreme pronađen je također mali ulomak šake ruke koja pridržava štap. Budući da je ovdje štap znatno deblji i jači od onoga prikazanog uz rame mladića, a prsti su drukčije oblikovani i deblji od prstiju mladićeve desne ruke, taj ulomak ne možemo pripisati lijevoj ruci mladića. Isto se tako ne može pripisati ni lijevoj ruci, čiji se dio podlaktice sačuvao na stupu s gledateljeve desne strane. Gornji je dio šake razbijen. Najveća sačuvana dužina iznosi 20 cm.

Na temelju opisa možemo zaključiti da pronađeni ulomci pripadaju kompoziciji u kojoj središnje mjesto zauzima prikaz mladića koji u nebrisu nosi pun naramak voća. Uz lik mladića, na temelju prikaza podlaktice lijeve ruke na stupu te šake lijeve ruke koja drži štap (raspored prstiju koji hvataju predmet jasno pokazuje da se radi o šaci lijeve ruke), upućuju na to da su bila prikazana još dva lika.¹⁹ Razlog zbog kojeg u sredinu smještamo lik mladića, jest isklesani kameni spoj koji je lik mladića, povezao s likom što se nalazio s njegove lijeve strane, a koji je pak u cjelinu bio povezan vodoravnim spojem čiji se trag opaža na stupu koji je flankirao kompoziciju s gledateljeve desne strane (Sl. 3).²⁰ Analognu ili sličnu situaciju pretpostavljamo i s desne strane mladića, gdje iz statičkih razloga nije bilo prijeko potrebno izvršiti povezivanje između likova. Osim toga, uz desnu nogu, koja je glavni oslonac kipu, ostavljeno je pojačanje. Iz istih razloga govorimo o kompoziciji, a ne o tri izdvojena kipa. Makroskopski gledano, svi dijelovi kompozicije isklesani su iz iste vrste sitnozrnatog mramora. Ipak ostavljamo rezervu glede šake lijeve ruke trećeg lika, koja možda pripada nekom izdvojenom kipu.

¹⁹ Dionizova grupa s dva ili tri lika, tj. bog sa svojim pratiteljima, čest je prikaz oblikovan u kamenoj i brončanoj plastici (E. POCHMARSKI, 1990, T. 58-80).

²⁰ Razlika u visinama između kipa mladića i stupa na desnoj strani iznosi 110 prema 84 cm, pa se u stvarnoj veličini razlika visina kamenih spojeva među ovim dijelovima kompozicije odlično uočava, odnosno jasno je da nisu bili međusobno povezani.

Sl. 3. Dijelovi mramorne kompozicije sa središnjim prikazom mladića koji nosi naramak ispunjen voćem (Gradski muzej Senj)

Glavni je atribut mladića naramak voća, čime je naglašen agrarni karakter božanstva koje prikazuje, a spomenimo da je Liber onaj koji dozrijeva ljudima voće za hranu.²¹ Treba žaliti što nije otkrivena glava i cijela lijeva ruka mladića, u kojoj je isto tako mogao biti neki njegov simbol (grozd?). Vinova loza omotana oko stupa i vrč u položaju libacije dodatni su atributi kompozicije, koja se i po tome može pripisati kultu Libera. S Liberom se mogu povezati kao prateće životinje pantera ili lav, koji simboliziraju ukročenu snagu prirode. U cjelokupnoj kompoziciji može se pronaći dosta ikonografskih elemenata dostatnih za zaključak da se radi o prikazu mladolikog boga Libera ili, ako mladić nije Liber, prikazan je netko od njegovih pratitelja, tj. satira. Pri tom u potpunosti ne odbacujemo mogućnost da je u toj kompoziciji moglo doći do prožimanja i isprepletanja elemenata više kultova, jer se prikaz mladića s naramkom punim voća i pastirskim štapom u ruci može povezati i s ikonografijom italčkog Silvana.²² Ipak, radije se opredjeljujemo za Libera, odnosno držimo da je tematika cijeloga prikaza povezana sa štovanjem Libera, čiji je kult dobro dokumentiran u Seniji.

Budući da je kompozicija izrađena od mramora i predstavlja vrlo kvalitetan rad, držimo je za import i okvirno datiramo u razdoblje od sredine 2. do sredine 3. st. nakon Krista.

Opisana mramorna kompozicija krasila je interijer nekog svetišta ili nekoga drugog javnog prostora.²³ Liberov hram ubicirali smo u današnje Čopićevo naselje i, s obzirom na to da se ne radi o prevelikoj udaljenosti između toga hrama i mjesta nalaza, kompozicija u kojoj prepoznajemo više ikonografskih elemenata koji se nedvojbeno povezuju s Liberovim kultom, mogla bi potjecati odatle. Međutim, treba upozoriti da se na površini kipa mladića opažaju sitni tragovi žbuke, koji su indicija da su razbijeni dijelovi kompozicije mogli biti iskorišteni kao spolija pri nekoj kasnijoj gradnji. I tragove udaraca dlijetom na razbijenoj površini postamenta i ojačanja uz mladićevu desnu nogu mogli bismo objasniti istom sekundarnom upotrebom. Držeći se te pretpostavke, nadalje bismo mogli kazati da je kasnije gradnja u kojoj su kao spolije korišteni dijelovi kompozicije propala, dolazi do raščišćavanja terena i nove nivelacije, a pritom je samo jedan dio kompozicije

²¹ Na prikazima s dionizijačkom tematikom nalaze se košare ispunjene voćem, koje likovi čak drže u naramku (E. POCHMARSKI, 1990, T. 52 2, T. 53 1-2).

²² U dostupnoj literaturi naišli smo na prikaz Silvana koji ima naramak ispunjen voćem (E. SIMON, 1990, 203, sl. 260).

²³ Budući da stražnja strana mladića nije baš kvalitetno obrađena, premda se opažaju nabori tkanine koji polukružno padaju niz leđa, držimo da kompozicija nije stajala samostalno u prostoru, odnosno da je bila viša prislonjena uz neki zid.

(prikaz mladića i stup s desne strane) bačen u ostatke vodospreme u kojoj je nađen. To je i razlog zbog kojega u toj vodospremi nisu nađeni i ostali dijelovi kompozicije. Ali to je samo jedna mogućnost. Naime, uočeni sitni tragovi žbuke mogli su nastati sedimentacijom tijekom dugog ležanja kipa mladića u vodospremi ispunjenom šutom. Spomenuto pak klesanje odlomljene površine postamenta i ojačanja uz desnu nogu mladića možda su hotimično ogrubljanje površine radi čvršćeg povezivanja dvaju odlomljenih dijelova kompozicije, jer je tijekom transporta ili nekoga drugog manevra moglo doći do pucanja na mjestu gdje nisu postojali kameni spojevi. Na ovakvu interpretaciju osobito upućuje isklesana četvrtasta rupa u koju je mogao biti ubačen metalni klin i zatim zaliven olovom. Držeći se ovoga, možemo pretpostaviti da je u blizini mjesta nalaza mogao biti objekt u kojemu se nalazila kompozicija, te da su, nakon što je objekt potpuno propao, neki njezini razbijeni dijelovi bili bačeni u vodospremu koja također više nije bila u funkciji. Na prostoru Štele, tj. na mjestu današnje Osnovne škole i u njezinoj blizini, arheološki je dokazano postojanje objekata koji su pripadali uređenom rimskodobnom kupališnom kompleksu. To je bilo mjesto društvenog okupljanja, gdje je osim rekreativnih bio organiziran i niz zabavnih aktivnosti, među njima vjerojatno i one dramskog karaktera.²⁴ Premda je u sačuvanom dijelu ove kompozicije naglašena agrarna simbolika božanstva, ipak držimo mogućim da je ona, budući da se može povezati sa štovanjem Libera, koji je u svemu poistovjećen s Dionizom, u širem sklopu kupališnog kompleksa mogla krasiti i neko profinjeno mjesto gdje su se izvodile dramske predstave, gdje se recitirala poezija ili su se odvijali neki drugi zabavni sadržaji. Prikaz Libera (Dioniza), božanstva koje svojim čarobnim napitkom nadahnjuje ljudski um i oslobađa ga, ili njegovih pratitelja, mogao je biti adekvatan takvom, uvjetno ga nazovimo današnjom terminologijom multimedijalnom, prostoru u kojemu se zbivala većina svakodnevnih društvenih događanja stanovnika rimskodobne Senije.

Libera su u Seniji štovali ljudi različitoga društvenog položaja i zanimanja, posebno stoga što je njegovim vjernicima jamčena sreća i besmrtnost. To je mogao biti jedan od motiva zbog kojega je L. Gavije Optat

²⁴ U staroj je Grčkoj drama proizašla iz Dionizova kulta. Prema Aristotelu, ona je nastala iz ditiramba koji su se uz ples izvodili tijekom procesija u kojima su nošeni falički simboli plodnosti. Tematski su bile povezane s legendama o rođenju i životu Dioniza. Postupno su se te pjesme usavšavale i dobivale umjetničku formu, a u Ateni je tijekom Velikih Dionizija bilo organizirano natjecanje u kojemu su sudjelovali najpoznatiji umjetnici izvođači nove predstave. Iz umjetnički oblikovanog ditiramba razvile su se tragedija, komedija i satirska igra.

obnovio Liberovo svetište u spomen na svoju majku Gaviju Maksimu. Druga je mogućnost (zbog koje je Optat mogao učiniti munificijenciju u spomen na svoju majku) da je ona kao Liberova štovateljica mogla biti i posebno istaknuta u vršenju obreda kulta ili imati neke druge zasluge u njegovu promicanju. Ime dedikanta na ulomku natpisa posvećenog Liberu nije nam poznato, ali s obzirom na to da je na natpisu navedeno svetište (*aedem*) koje je prošireno (*ampliauit*), nije isključeno da u tom financijski zahtjevnom poslu sudjeluje i širi krug Liberovih štovatelja. Poimence znamo vrlo malo stanovnika rimskodobne Senije, ali, sudeći prema njihovim znakovitu imenovanju, u krug potencijalnih Liberovih (Dionizovih) štovatelja možemo ubrojiti Aurelija Dionizija i Marka Gnorija Satira. Kognomen prvoga spomenutog ime je boga Dioniza (*Dionysius*),²⁵ a kognomen drugoga ime je Dionizova pratitelj, tj. satira (*Satyrus*).²⁶ Prema kognomenima oba spomenuta stanovnika Senije iz razdoblja druge polovice 2. st. istočnoga su podrijetla,²⁷ a kada promotrimo njihova imenovanja u cjelini, koja kazuju da su oni građani koji posjeduju civitet, ipak možemo pretpostaviti da su bili libertinskog podrijetla ili potomci oslobođenika. Znamo da je u Seniji uloga oslobođenika bila iznimno važna. Najbolju potvrdu za to nalazimo na dva natpisa na kojima je zabilježeno da je L. Valeriju Agathopu i L. Aureliju Viktoru počast iskazana postavljanjem javnog spomenika, a zbog iznimnih osobnih zasluga obojici su od gradskog vijeća dodijeljena i honorarna obilježja dekuriona.²⁸ U živom lučkom i trgovačkom središtu, najvažnijem na ovom dijelu Jadrana, obavljajući unosne trgovačke i novčarske poslove za svoje patrone ali i za svoj osobni boljitak, sposobni su se oslobođenici mogli relativno brzo obogatiti i, kako pokazuju navedeni primjeri, steći respektabilni ugled u zajednici. I u ostalim najvažnijim trgovačkim središtima provincije Dalmacije uočena je iznimno važna uloga oslobođenika i njihovih potomaka u svim segmentima života, tj. u Jaderu, Saloni i poglavito u Naroni. Iz Narone, gdje su polovicu stanovništva kolonije

²⁵ *CIL* III, 10055. Natpis je pisan grčkim jezikom, a u rekonstrukciji i latinskoj transkripciji natpis glasi: *Aurelius / Dionysius Iud(a)elus Tibe[r]ien[s]is an(norum) XXXXX f(l)iliorum triu Im pater.*

²⁶ E. LJUBOVIĆ, 1996, 159 prvi donosi natpis sa sljedećom restitucijom: *D(is) M(anibus) S(acrum) M(arci) G(nei)? / SATYR GNO(rus) / SECUND(o) IN FI(eri)? / AXIIX V(ivus) F(ecit) SIBI ET (suis).* Pravilna restitucija glasi: *D(is) M(anibus) s(acrum). / M(arcus) Gn[orius] / Satyr(us) Gnor[iae] / Secundin(ae) fil(iae) / a(morum) XIIX v(ivus) f(ecit) sibi et [suis]* (M. GLAVIČIĆ, 1996, 21-24).

²⁷ Prema navodu na natpisu znamo da je Aurelije Dionizije bio doseljeni Židov iz Tiberijade na Genezaretskom jezeru u Palestini, koji je u Seniji umro u pedesetog godini života. M. ZANINOVIĆ, 1984b, 36.

²⁸ *CIL* III, 3016 - 3017.

činili oslobođenici i njihovi potomci, postoji više svjedočanstava o štovanju Libera, a među njegovim štovateljima istaknuti su oslobođenici, pa čak i robovi.²⁹ Moguće objašnjenje za toliko angažiranje ljudi najnižega društvenog podrijetla, robova i oslobođenika koji su imali veliku financijsku moć, leži u značenju imena boga.³⁰ U Seniji je također među oslobođenicima, koji nisu bili tako brojni kao u Naroni ali po svom društvenom značenju i materijalnom položaju nisu ništa zaostajali, štovanje Libera moglo je biti isto tako posebno motivirano značenjem njegova imena, jer *liber* znači *slobodan*.

Liberov hram koji smo ubicirali na prostoru današnjega Čopićeva naselja, obnavlja se tijekom 2. st., što znači da je već određeno vrijeme bio u funkciji, odnosno pretpostavljamo da je bio sagrađen, ako ne ranije, onda u 1. st. nakon Krista. U njemu su se održavali mistični obredi Liberovih štovatelja tijekom 3. pa i u 4. st., a koncem 4. st. ili početkom 5. st. možemo pretpostaviti da je uništen. Uporište za ovu okvirnu dataciju pružaju skromni nalazi materijalni kulture, koji su pronađeni u izbačenom materijalu pri iskopu septičke jame ispred kuće V. Tomljanović, a koja je, što je sreća u nesreći, otkrila ostatke hrama. Ulomci koji su pripadali keramičkim vrčevima, šalicama, zdjelama i pliticama, grla i obodi amfora te ulomci staklenih vrčeva, čaša i plitica ili zdjelica pripadaju oblicima koji se datiraju u 2. i 3. st.³¹ Među izdvojenim nalazima zbog databilne vrijednosti posebno ističemo nalaz staklenog vrča na kojemu je graviranjem izveden središnji motiv u obliku pramca broda. Nalaz je jedinstven, drži se da je proizvod panonskih staklarskih radionica i datira se u kraj 3. i u 4. st.³² Svi navedeni nalazi materijalne kulture mogli su služiti za držanje tekućine, pripremanje i ispijanje napitaka ili spremanje i konzumaciju posebnih jela, odnosno držimo da su bili korišteni za pripremu i vršenje obreda.³³ Ukopi pokojnika na razini temeljne stope zida svetišta i postamenta, a i oni poviše njih, daju nam termin kad prestaje funkcija svetišta, odnosno jasano određuju doba u kojem je došlo do devastacije kulturnog prostora. Grobovi su bili izrađeni uporabom tegula u obliku dvoslivnog krova ili su pokojnici bili pokriveni većim komadima razbijenih amfora i potom

²⁹ *CIL* III, 1784 - 1788.

³⁰ J. MEDINI, 1980, 195-206.

³¹ I. FADIĆ, 1999, 51-70, T. 1 - 9.

³² I. FADIĆ, 1999, 57, T. 8.

³³ Budući da na ovom krajnjem sjeveroistočnom dijelu kasnoantičke nekropole nema elemenata za postojanje ranijih žarnih ukopa, također nisu otkriveni niti naseobinski slojevi, držimo logičnim povezati ih s praktičnom kulturnom namjenom. Za kultne svrhe vjerojatno su služile i dvije tzv. firma-lampice, čiji su ulomci pronađeni u iskopanoj zemlji.

zatrpani zemljom.³⁴ Oba načina pokapanja pokojnika dobro su dokumentirana na nižim dijelovima nekropole i pripadaju razdoblju kasne antike, odnosno okvirno razdoblju od 4. do u 6. st. Zbog devastacije tijekom iskopa grobove se nije moglo detaljno istražiti, pa nisu poznati mogući prilozi u njima. Nije isključeno da pokoji pronađeni ulomak keramike ili stakla pripada nekoj posudi koja je bila inventar groba, međutim, budući da su prilozi u grobovima kasnoantičkog razdoblja veoma rijetki, ostajemo pri ranijem mišljenju da većina ulomaka pripada keramičkim i staklenim posudama koje su korištene kao obredno posuđe. U zemlji izbačenoj pri iskupu pronađene su još brončana narukvica i mali brončani privjesak u obliku ribice, a oni, kao dio nošnje pokojnika, vjerojatno potječu iz nekog od ovih devastiranih grobova. Brončana narukvica, koja se po tipološkoj komparaciji može datirati u 4. i 5. st., važna je za određivanje doba ukopa. Nalaz brončanog privjeska vrlo je zanimljiv, jer motiv ribe, kao kršćanski simbol, vjerojatno određuje vjersku pripadnost vlasnika privjeska. Dakle, u doba ukopa pokojnika, tj. tijekom 4. ili vjerojatnije u 5. st., hram kao mjesto vršenja Liberova kulta više ne postoji.³⁵ Liberov hram bio je tada zbog trošnosti propao sam po sebi ili, što nam se čini vjerojatnijim, poganski je hram nasilno porušen. Ranije su kultne tradicije nestale, a pokojnici pokopani u njemu pripadaju nekoj drugoj vjeri, tj. kršćanstvu. U Seniji je sigurno u 5. st. kršćanska zajednica bila toliko jaka da je razaranjem svih poganskih svetišta mogla pokazati svoju superiornost. To je razumljivo, a zbog nemorala i razvratnosti među prvima su se na udaru našli kultovi misterijskog i orgijastičkog karaktera kakav je u konkretnom slučaju bio ranije vrlo omiljen i brojem štovatelja snažan Liberov kult.³⁶

Kazali smo da je Liber osobito štovan kao zaštitnik vina i vinarstva. Stanovnici antičke Senije jamačno su pili vino. To dokazuje množina ulomaka amfora razasutih po obroncima gradinskog naselja na Kuku, ali i nalazi unutar

³⁴ A. GLAVIČIĆ, 1997, 19, sl. 5-9.

³⁵ Posvetni natpis koji svjedoči o obnovi Liberova hrama, sekundarno je iskorišten kao pokrov zidane kasnoantičke porodične(?) grobnice (usp. *Prilog II.*), ali nije razbijen. Razlog zbog kojega nije razbijen jest funkcionalan, tj. ploča je u cijelosti pokrivala grobnicu, ali isto tako bismo mogli pretpostaviti da se još uvijek osjećao barem minimalni senzibilitet i poštovanje prema nekadašnjem vrlo omiljenom i svetom prostoru. Tradicija kulturnog prostora posvećenog Liberu sigurno je još živjela u sjećanju kasnoantičkih stanovnika Senije.

³⁶ Branjanje svih tradicija ranijega poganskog kulta dobro je dokumentirano u gradu s istočne strane današnje senjske katedrale. Tamo su razgradnja hrama *Magnae Matris*, razbijanje njegova inventara i sekundarna ugradnja dvaju mramornih kipova i posvetnog natpisa u temelje novosagrađenih objekata kršćanskog kompleksa bili motivirani istim razlogom (I. DEGMEDŽIĆ, 1952, 251-262; A. GLAVIČIĆ, 1967-68, 22-24).

urbane površine rimskoga grada.³⁷ Također, tu valja istaknuti i nalaze amfora iz senjskoga i podgorskog podmorja,³⁸ a budući da su amfore služile za prijevoz tekućih proizvoda, ponajviše vina, one dokazuju trgovinu vinom koje je ovamo dopremano s vinorodnih posjeda na Kuriktu, Arbi, Creksi i Apsoru, a vjerojatno i iz udaljenijih krajeva. Ipak, čini nam se da je na ovom mjestu zanimljivije postaviti pitanje jesu li već u antičko doba postojali uvjeti da građani Senije uzgajaju vinovu lozu i prave vino? Na to pitanje pokušat ćemo odgovoriti i to, suprotno današnjem stanju i očekivanjima, potvrdno.

Prethodno smo već bili spomenuli terasasto formiranje vrtova i lijeha na izvangradskom području i rekli da početak njihova nastanka valja datirati u razdoblje antike i povezati s urbanističkim razvojem i prostiranjem rimskodobne Senije. Sporadični nalazi objekata i materijalne kulture iz rimskoga doba na prostoru današnje Lopice, Varoša i Višala, dakle oni koji su bili bliže gradu, idu u prilog našem mišljenju. Jasno je da je taj prostor prvi koji je bio podvrgnut zemljoradnji. O nekoj intenzivnijoj poljoprivrednoj proizvodnji ne može se govoriti, međutim, držimo da su tu bliže gradu, gdje mjestimice ima vrlo kvalitetne zemlje, ali također i na višim terasastim dijelovima s pjeskovitom zemljom, koji su osunčani i zaklonjeni od bure, postojali uvjeti za uzgoj vinove loze i još nekih kultura.

Postoji veća vremenska distanca, ali treba napomenuti da iz 14. st. postoji više pisanih svjedočanstava o postojanju vinograda i proizvodnji vina u srednjovjekovnom Senju. Tako se npr. u jednom dokumentu iz godine 1339. spominje darivanje neke kuće gospodi Elizabeti, ženi Dujma Frankopana, a ta se kuća s poljem nalazila pokraj vinograda Đure Grgavčića.³⁹ Položaj na kojem se nalazila darovana kuća, naziva se "Dolci", a prema navedenom toponimu mogli bismo ga ubicirati na prostor današnjeg Varoša ponad Stare ceste. Godine 1344. zabilježena je prodaja vinograda nekog Obrada, sina Radoslava Petračića, nekom Bratonji, sinu Đure Hlaponjića. Vinograd koji se prodao nalazio se "na području Senja izvana samoga mjesta u dolu Obolci ... pored vinograda Jaklina šeširdžije, uza srednji put, zatim pokraj vinograda Dobrogosta Rančića, dalje uz vinograd Marina, opatova zeta, onda uza sinove Krkačeve i onda kraj javne ceste".⁴⁰ Godine 1365. neka "Cvita, udova iza Konstantina, kći Počerdakova, prodaje svoj vinograd na području Senjske župe na mjestu Pikavici. Vinograd se nalazio pored vinograda Počerdakova, pokraj

³⁷ Usp. npr. M. GLAVIČIĆ, 1995a, 10-11, 28 (T. III).

³⁸ B. LJUBOVIĆ, 2000, 115-157.

³⁹ S. PAVIČIĆ, 1967-68, 334.

⁴⁰ Isto.

vinograda Ivankola iz sela Tuževića kod Brinja, kraj javne ceste i pored nerezina Ilije, sina pokojnoga Tolimira."⁴¹ Na žalost, ovih nekoliko čak vrlo detaljnih opisa položaja više vinograda senjskih građana nisu dostatni za njihovu precizniju ubikaciju. U *Senjskom statutu* iz godine 1388. u više je članaka spomenuto senjsko vino, čija je prodaja i konzumacija zaštićena i prema tome favorizirana u odnosu na ono uvozno.⁴² U članku 87. određuje se da se onaj tko uđe u tuđi vinograd i iz njega iznese grožđe, kažnjava sa 6 libara te da plati počinjenu štetu po procjeni dobrih muževa.⁴³ Osobito vrijednim držimo podatak iz članka 159., u kojem se kaže da se granica grada Senja na sjeverozapad proteže do Kozice, odnosno do uključivo vinograda Julijana iz Luke prema Ledenicama,⁴⁴ što je dokaz da su se vinogradi nalazili na pogodnim položajima i podalje od grada, u ovom slučaju i bliže moru, a u tom kontekstu zanimljivo je također da je godine 1330. na periferiji grada kod današnje Plave vile sagrađena crkvice sv. Martina.

Iz nešto kasnijeg razdoblja potječe reljefna ploča (dimenzije 47 x 39 x 10 cm) na kojoj je u prirodnom ambijentu, okružen bujnim i rodnim granama vinove loze, prikazan mali buc masti dječak (Sl. 4).⁴⁵ Nema dvojbe da je osnovna koncepcija prikaza preuzeta iz ikonografije antičkog božanstva koje je svojim bićem povezano s prirodom i vegetacijom i napose s vinovom lozom, odnosno možemo se složiti s konstatacijom da je na ploči prikazan mali Dioniz (Bakh, Liber). U sredini reljefa prikazan je *en face* nagi dječak, raširenih nogu i ruku. Dugi pramenovi razbarušene kose vijore mu uokolo i iza glave, a lice je na žalost potpuno otučeno. Na prsima i truhu dječaka aplicirana je maska nekog apstraktnog ili fantastičnog lika koji ne možemo jasno raspoznati, međutim, njegova fizionomija i osobito dobro vidljive oči na prsima a podno njih obrisi nosa i ustiju asociraju na prikaz glave životinje iz porodice mačaka, tj. pantere ili lava. Dječak stoji na panju iz kojega simetrično lijevo i desno izlaze bujne grane vinove loze i povijaju se prema gore. Obje grane s naznačenim viticama, širokim listovima i velikim grozdovima dječak drži u visini svojih ramena. Ogranci loze završavaju s dva masivna grozda iznad dječakove glave i tako u potpunosti uokviruju njegov lik. U donjem desnom uglu reljefa prikazane su otvorene škare za rezanje vinove loze. U lijevom

⁴¹ S. PAVIČIĆ, 1967-68, 337.

⁴² § 52, 53, 110, 111, 113. L. MARGETIĆ - P. STRČIĆ, 1985-87, 58, 61, 62, 75.

⁴³ L. MARGETIĆ - P. STRČIĆ, 1985-87, 60, 73.

⁴⁴ § 159. *Item, tertia confinia dicte ciuitatis Segnie sunt usque ad sucham chosicam, siue vineam Juliani de lucha inclusive versus ledenice* (L. MARGETIĆ - P. STRČIĆ, 1985-87, 64, 77). Moguće je da se u nazivu *vineam Juliani* sačuvao raniji (antički) toponim.

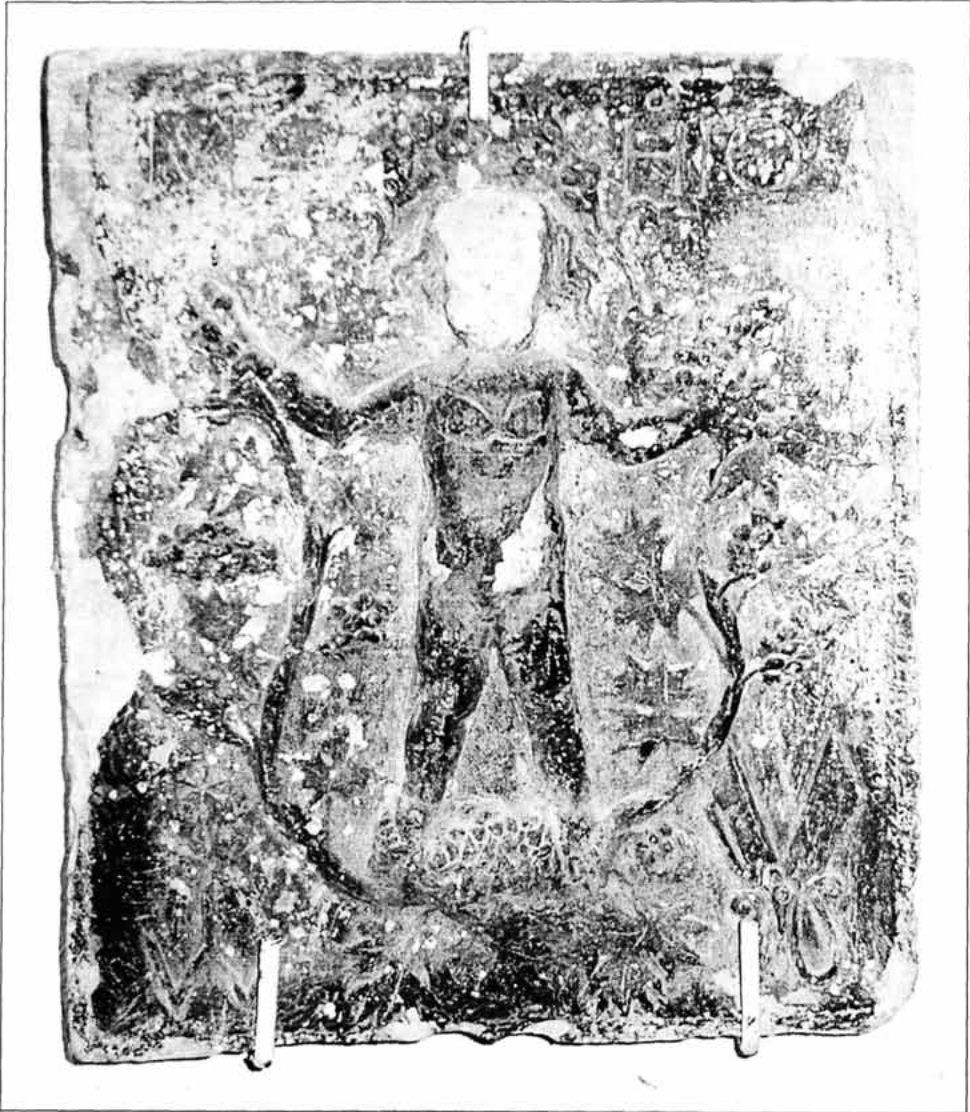
⁴⁵ A. GLAVIČIĆ, 1981-82, 80-81.

donjem uglu prikazan je neki motiv u obliku obrnutog slova "M" iz kojeg izlazi produžetak koji završava krizmonom, Kristovim monogramom sastavljenom od slova *I* i *X*, tj. sigli riječi *Iesous Khristos*. Od motiva u donjem dijelu reljefa valja spomenuti stilizirani cvijet izveden u obliku ispupčene rozete uz lijevo stopalo dječaka. U gornjem dijelu reljefa isklesana su slova *M* (lijevo) i *HIO* (desno) koja flankiraju trokutaste distinkcije. Iznad slova *M* i *H* isklesane su male kružnice ili malo slovo *o*. Značenje tih slova nam je nepoznato.

Opisani reljef sa središnjim prikazom dječaka uokvirenog bujnom vinovom lozom nastao je u doba renesanse na ikonografskim tradicijama koje pouzdano možemo držati antičkim, ali pridodani su i novi motivi: Kristov monogram, škare za rezidbu i slova *M HIO*. Budući da nam je osnovna poruka prikaza jasna, tj. naglašava se bujnost vinograda, moramo ga povezati s onima koji su se zanimali i bavili vinogradarstvom u srednjovjekovnom Senju. Reljef je bio uzidan u pročelju ruševne kuće Stanišić pozadi svetišta senjske katedrale u današnjoj Ulici P. R. Vitezovića, gdje je bio zaštitni znak (grb) pojedinca ili udruge vinogradara, proizvođača i trgovaca vinom u srednjovjekovnom Senju.

Dakle, na temelju navoda iz povijesnih vrela možemo sasvim pouzdano zaključiti da su na prostoru srednjovjekovnoga grada Senja postojali vinogradi i da se proizvodilo senjsko vino, odnosno postojala je vinogradarska tradicija za koju držimo da se nastavlja iz antike. Senjski vinogradi, kao i oni uzduž Podgorja, propali su tijekom kasnijih razdoblja zbog nebrige i peronospore.⁴⁶ Senjski vinogradi nisu obnovljeni, a o njihovu postojanju danas svjedoče spomenuti urušeni suhozidi ograda i terasa i na nekoliko skrovitih mjesta u Varošu podivljale stabljike vinove loze na kojima se još danas mogu ubrati sitna zrna grožđa lokalnoga "dračevca".

⁴⁶ Nakon prestanka turske opasnosti započinje se s naseljavanjem potpuno opustjelog Podgorja. Da bi se donekle revitaliziralo gospodarstvo toga kraja, započeto je sa sadnjom vinove loze i maslina. Tako je zabilježeno da su se "1. ožujka 1770. po zapovjedi Generalata u Karlovcu u Jablancu okupili predstavnici graničara svetojuračke i jablanačke primorske kompanije radi sadnje vinove loze i maslina. Krajišnik Gašpar Vukelić iz svetojuračke kompanije morao je zasaditi u Maloj Grabovi 40.000 loznih i 1.000 maslinovih sadnica, Martin Lukanović u Turnjini 12.000 loznih i 300 maslinovih, sedmorica braće Babića u Kladi 30.000 loznih i 500 maslinovih, Mateša Mršić iz jablanačke kompanije u Stinici 40.000 loznih i 400 maslinovih, Ludica Ivan, Jakov i Marko Rukavina u Stiničkom dolu 40.000 loznih i 400 maslinovih, Frane Babić u Prizni 15.000 loznih i 220 maslinovih". P. ROGIĆ, 1965, 47-48.

Sl. 4. Renesansni reljef s prikazom malog Dioniza (Gradski muzej Senj)

Prilog I: Prijepis pisma Vladimira Čopića upućenog u Arheološki muzej u Zagrebu 17. srpnja 1913.⁴⁷

Senj, 17. srpnja '13.

Velemožni gospodine!

Ja sam poslao ploču, što je ovdje iskopaše, još pred dva tjedna, pa se nadam, da ste je već dobili. Trošak za sanduk i vožnju do parobroda platio je g. dr. Scherzer.

Za cijenu sam rekao, da je izvolite Vi prema uvidavnosti odrediti, pa Vas molim, da novac pošaljete mome ocu (Jovo Čopić, Senj), jer će mu u ovako nevoljnim prilikama vrlo dobro doći.

Zemljište, na kome je ploča iskopana, bit će jamačno bilo kakvo groblje, jer se svagdje, gdje se malo dublje kopa, nalazi grobova, koji su većinom prekriveni prostim zemljanim pločama.

Vjerojatno je, da to nije sve iz iste dobi, jer se osim ove ploče nalazilo vrlo dobro sačuvanih (~~kostiju~~)⁴⁸ kostura, za koje ne vjerujem da su iz rimske dobi.

Ali minimalno znanje, što ga mi većinom iz ovako mizernih srednjih škola ponese, ne dopušta mi, da što sigurna zaključujem.

Ako smatrate vrijednim, izvolite se s mojim ocem dogovoriti za kopanje.

U kući Marije Terezije, koja Vam je po svoj prilici poznata, vidio sam jedan kameni (valjda mramor) grb, pa sam upozorio na nj g. dra Scherzera. Mislim, da je g. dr. Scherzer učinio svoje.

S veleštovanjem

Vladimir Čopić
cand. iur.

Prilog II: Prijepis pisma Vladimira Čopića koje je u Arheološki muzej u Zagrebu prispjelo 31. srpnja 1913.

Ploča L. Gavija Optata ležala je na uznožju jednog groba, u kojem su se pred devet godina našla četiri kostura. Duljina ploče pokrivala se sasvim sa širinom groba, a napis se nalazio na vanjskoj strani, t.j. okrenut od groba.

Čudno je doduše, da te ploče nije nitko opazio već onda, kad su se iz groba, na čijem je zubu ploča ležala, iskopavale kosti, a s druge strane ploče daleko po prilici 15 centimetara kopalo se za temelje kućnog zida. Razumljivo

⁴⁷ Kopije pisama Vladimira Čopića (*Prilog I. i II.*) dobili smo dobrotom kolegice Dorice Nemeth-Ehrlich i kolege Ante Rendić-Miočevića iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, kojima i ovom prigodom zahvaljujemo na pomoći i razumijevanju.

⁴⁸ Precrtano, op. M. G.

će biti tako, ako se uzme u obzir, da se kopalo samo onoliko, koliko je bilo potrebno, nadalje, što na iskopine nije nitko polagao važnost.

Nema dvojbe, da ploča ima saveza s grobom, uz koji se našla, jer to dokazuje u prvom redu okolnost, što se s grobom posve slagala, nadalje, što je bila postavljena onako, kako se danas postavljaju spomenici.

Potrebno je, mislim, da iznesem ono, što mi je poznato o ovome grobu, a i o drugima, koji su bili blizu ovoga.

U spomenutom grobu ležala su, kao što već rekoh gore, četiri kostura, te su dva bila velika s vrlo jakim kostima, a druga dva nešto manja. Očito je, da je grob bio dotada nedirnut, jer su kosturi bili sastavljeni, te su, ničim nerazdijeljeni, ležali jedan više drugoga. Osim kostiju našli su se u grobu još dvije-tri manje stvarce, koje je moj otac poklonio velem. g. prof. Brunšmidu za arheološki muzej.

Pred sada iskopanom pločom, nešto na desno, daleko po prilici 1 metar, ležao je jedan kostur, a na lijevoj strani groba bila su još dva. Spomenuti grob bio je lijepo uzidan vapnom, dok su svi kosturi ležali u malim jamama na samom živcu.

Sjevero-istočno od ovog mjesta, gdje su kosti ležale, nema ničega, što bi moglo biti u savezu s napisom na ploči i s ovim iskopinama, jer se je radi gradnje kuće kopalo svagdje do živca.

Ima li uopće čega, što bi potsjećalo na hram, koji se u napisu ploče spominje, ne mogu ništa sigurno ustvrditi. Osim na sjevero-istočnoj nije se na ostalim stranama ništa kopalo, pa niti neposredno iza spomenutog groba.

Izgleda, da je ovo mjesto s pločom i grobom početak teritorija, na kome se nalazilo groblje. U udaljenosti od kakvih 40 koraka odavle naišlo se pri kopanju na grobove i zemljane posude (žare) s kostima. Neki su od ovih grobova bili pokriveni sa zemljanim pločama, te su kosti, jer je zemlja pjeskovita, bile svagdje dobro sačuvane.

Da li ovi grobovi spadaju u istu dob s opisanim grobom i pločom, ne mogu izvjesno kazati.

Zemlja je na okrajcima ovog teritorija vrlo plitka, a prema sredini biti će možda preko 5 metara duboka.

Spomenuo sam ovo, što mislim, da će biti važnije, jer se u dopisu upravljenom na g. dra Scherzera ne postavlja nikakva specijalna peticija ni uputa. Koliko mi bude moguće, rado ću i u buduće poslužiti za razjašnjenje pojedinih okolnosti.

S veleštovanjem

Vladimir Čopić
pravnik

Literatura:

- Adrien BRUHL, *Liber Pater. Origine et expansion du culte Dionysiaque a Rome et dans le monde Romain*, Paris, 1953.
- CIL III - *Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III, 1873. Suppl. I-II, Berolini, 1889-1902.
- Ivica DEGMEĐIĆ, Arheološka istraživanja u Senju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53 (1950-1951), Split, 1952, 251-262.
- Marcel DETIENNE, Dionysos, *The Encyclopedia of Religion*, sv. 4, Macmillan Publishing Company, New York, 1987, 358-361.
- Ivo FADIĆ, Nalazi iz devastiranih antičkih grobova u Senju, *Senjski zbornik*, 26, Senj, 1999, 51-70.
- Branimir GABRIČEVIĆ, Une inscription inédite provenant de Senia, *Archaeologia Jugoslavica*, 2, Beograd, 1956, 53-56.
- Branimir GABRIČEVIĆ, Dioniz – mit i biće, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Književni krug, Split, 1987, 127-150.
- Giulio GIANNELLI, Dioniso, *Enciclopedia Italiana*, sv. XII, Roma, 1931, 944-946.
- Giulio Quirino GIGLIOLI, Dioniso nell'arte, *Enciclopedia Italiana*, sv. XII, Roma, 1931, 946-948.
- Ante GLAVIČIĆ, Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II), *Senjski zbornik*, 3, Senj, 1967-68, 5-45.
- Ante GLAVIČIĆ, Izvještaj arheološkog iskapanja na Šteli u Senju 1972. godine, *Senjski zbornik*, 5, Senj, 1973, 447-464.
- Ante GLAVIČIĆ, Arheološki nalazi iz Senja i okolice (V), *Senjski zbornik*, 9, Senj, 1981-82, 63-90.
- Ante GLAVIČIĆ, Izvješće o nalazu kasnoantičkih grobova u Čopićevu naselju u Senju (1997.), *Senjski zbornik*, 24, Senj, 1997, 17-30.
- Miroslav GLAVIČIĆ, Izvješće o provedenim sondažnim arheološkim istraživanjima pri uređenju pločnika u Ulici P. Rittera Vitezovića i I. Hreljanovića tijekom veljače i ožujka 1995., *Senjski zbornik*, 22, Senj, 1995a, 3-28.
- Miroslav GLAVIČIĆ, Izvješće o arheološkom nadzoru i zaštitnom istraživanju na prostoru izgradnje školske športske dvorane u Senju, *Senjski zbornik*, 22, Senj, 1995b, 29-80.
- Miroslav GLAVIČIĆ, Tri rimskodobna natpisa iz Senja, *Senjski zbornik*, 23, Senj, 1996, 19-34.
- ILlug* - Anna i Jaro ŠAŠEL, Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, *Situla*, 5, Ljubljana, 1963.
- Lujo MARGETIĆ – Petar STRČIĆ, Senjski statut iz 1388., *Senjski zbornik*, 12-14, Senj, 1985-87.
- Rastislav MARIĆ, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd, 1933.
- Julijan MEDINI, Uloga oslobođenika u životu Narone, *Izdanja HAD*, 5, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Split, 1980, 195-206.

- Blaženka LJUBOVIĆ, *Senj u prapovijesti, antici i ranom srednjem vijeku*, katalog arheološke zbirke, Gradski muzej Senj, Senj, 2000.
- Enver LJUBOVIĆ, Antički natpisi iz Senja, *Uspori*, Senjsko književno ognjište, Povremenik za književnost i kulturu, 12, 1996, 158-163.
- Stjepan PAVIČIĆ, Senj u svojem naselnom i društvenom razvitku od 10. stoljeća do turskog prodora, *Senjski zbornik*, 3, Senj, 1967-68, 324-373.
- Erwin POCHMARSKI, *Dionysische Gruppen. Eine typologische Untersuchung zur Geschichte des Stützmotivs*, Österreichischen Archäologischen Instituts, Sonderschriften band XIX, Wien, 1990.
- RE - *Real-Encyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*, Stuttgart: Dionysos, V/1, 1903, 1010-1046; Liber pater, XIII/1, 1926, 68-76.
- Pavle ROGIĆ, Naseljenost velebitske primorske padine kroz historiju, *Senjski zbornik*, 1, Senj, 1965, 35-68.
- Svetislav RISTIĆ, *Mit i umetnost*, Beograd, 1984.
- Erica SIMON, *Die Götter der Römer*, Hirmer, München, 1990.
- Nicola TURCHI, Libero e Libera, *Enciclopedia Italiana*, sv. XXI, Roma, 1934, 47.
- Nicola TURCHI, *La religione di Roma antica*, Bologna, 1939.
- Marin ZANINOVIĆ, Štovanje Libera na istočnom Jadranu, *Simpozijum "Duhovna kultura Ilira"*, ANUBiH, knj. LXVII, CBI, knj. 11, Sarajevo, 1984a, 245-252.
- Marin ZANINOVIĆ, Stanovništvo velebitskog podgorja u antici, *Senjski zbornik*, 10-11, Senj, 1984b, 29-40.

LIBER-KULT IM ANTIKEN SENIA

Zusammenfassung

Der Kult des römischen Gottes Liber, des Weinbau-Beschützers, der mit dem griechischen Gott Dionysus völlig ausgeglichen ist, war in ganzer antiken Welt verbreitet.

Der Autor dieses Artikels bespricht und analysiert die materiellen Spuren der Verehrung des Gottes Liber in Senia. Aus der Inschrift, die *Lucius Gavius Optatus* zur Erinnerung an seine Mutter *Gavia Maxima* setzte, erhalten wir Kenntnis über die Einrichtung der Liber-Kultstätte (Abb. 1) und über die Verbreitung der Liber-Verehrung (Abb. 2). Das Bestehen des Tempels schließt eine organisierte Gruppe Verehrer ein, und daraus zieht der Autor Folgerung, dass wegen des Namens dieses Gottes (*liber* bedeutet *frei*) seine Verehrung unter den Freigelassenen und ihren Nachkommen sehr verbreitet war. Es handelt sich um eine gesellschaftliche Gruppe, die in dieser Handels- und Hauptstadt in allen Segmenten des öffentlichen Lebens partizipierte.

Zu den mit Liber-Verehrung gebundenen Denkmälern zählt der Autor auch den Fund einer Marmor-Komposition, die einen Jungen mit einem Früchtebündel darstellt (Abb. 3).

Liber's Tempel befandete sich nordöstlich, am Rand der antiken Stadt Senia, im Raum der heutigen Čopić-Ansiedlung (Čopićevo naselje), wo 1997 ganz zufällig Wände entdeckt wurden. Dieser Tempel, der mysterischen Riten diente, wurde im Laufe des 2. Jhs. erneuert. Aufgrund der archäologischen Funde und im Kontext der Entwicklung der gesellschaftlich-historischen Geschehnisse zieht der Autor Folgerung, dass die Funktion des Tempels Ende des 4. und im Laufe des 5. Jhs. erlöschte, zur Zeit als in ihm Begräbnisse der spätantiken Bewohner der Stadt Senia verrichtet wurden. So verschwand die Tradition des Kult-Raumes, und man kann logisch

voraussetzen, dass der Tempel in den Abrechnungen der Christen mit paganischen Religionen gewaltsam zerstört wurde.

Im Laufe der städtischen Entwicklung des antiken Senia am nordöstlichen Stadtrand wurden Besitze und Terrassen formiert, die Bedingungen hatten Weinbau zu treiben. Mehrere Dokumente aus dem 14. Jh. beweisen das Bestehen der Weingärten am Rand der Stadt Senia und Erzeugung des Senjer Weines, dessen Verkauf, laut Bestimmungen des Senjer Statuts aus 1388 in Beziehung zu jenem aus Einfuhr favorisiert war.

Der Autor dieses Artikels meint, das die Beschäftigung der mittelalterlichen Senjer mit dem Weingarten- und Weinwesen auf der antiken Tradition beruht.

In diesem Kontext ist sehr interessant der kleine Dionysus, dessen Renaissance-Gestalt, von üppiger Weinrebe eingerahmt, an einem Steinrelief, vielleicht Schutzmarke eines Einzelnen oder einer Genossenschaft (von den Weingärtnern, Weinerzeugern oder Weinhändlern) darstellt.

THE CULT OF LIBER IN THE ANCIENT SENIA

S u m m a r y

The worshipping of Liber, roman God known as a protector of wine and winery, in full equalized with a Greek Dionysus (Bacchus), was spread over the whole ancient world. The author describes and analyses material traces of the cult of worshipping Liber at Senia. So, from the inscription, which in the memory of his mother *Gavia Maxima* was carved by her son *Lucius Gavius Optatus*, we discover about the arrangement of the Liber's sanctuary (Fig. 1), while the fragment of the dedicatory inscription is a proof of its enlarging (Fig. 2). The existence of the temple means the existence of a group of worshippers. The author further makes conclusion that, in view of the meaning of God's name (*liber* means *to be free*), his worshipping at Senia might have been still more popular among the liberated persons and their descendants, meaning by the social group which in that mercantile and seaport town was quite numerous and which actively participated in all the segments of the public life. Among the monuments, which might be somehow linked to the worshipping of Liber, the author included also finds of marble composition where in the central place was a young man with an armful of various fruits (Fig. 3). The temple of Liber was located on the north-east outskirts of the ancient town, on the place of today's Čopić's settlement. In 1997 its walls were discovered quite accidentally. The temple, in which Liber's believers performed their mystic rites, was renovated in the 2nd c. Based on the archaeological finds and, in the context of the development of socio-historical events at Senia, the author is of the opinion that the function of the temple ceased by the end of the 4th c. or in the course of the 5th c., when the burials of the late ancient Senian inhabitants took place just in it. In that moment tradition of that cult place disappeared and the logic assumption is that the temple was violently destroyed in fights between the Christians and pagan religion believers. During the urbanization of the ancient Senia, on the north-east outskirts of the town were formed properties and terraces with good conditions for the cultivation of vineyards. In the 14th c. greater number of documents proved the existence of vineyards on the outskirts of the town, which belonged to the Senian citizens, as well as the production of Senian wine, whose sale was regulated by the Senian statute which gave it preference over the imported one. Against the opinion of the author, the wine-growing and wine-selling of the Middle Ages citizens of Senj, lay on the traditions developed in the ancient times. In that context, very interesting is the renaissance illustration of the small Dionysus on the stone relief, framed by an abounding vine, which used to be a trade-mark of single wine-growers or some association, producer or wine-dealer of the Middle Ages Senia (Fig. 4).